

Massedød

... eine fabel.
... von Doctor Schnabel.
Contagion
... einen Lohn darvon
... sucht er zu fryßen.
... der Corvus auf der Mythen.
... zihet nicht dort hin.
... regnat die Pestin.

Quis non dober
für seiner Virgul.
qua loquitur, als
und deutet sein
Wie mancher Cre
das ihm tentiv
Marsupium heijt
und aurum die

Bylder og bønner

Det begyndte med kulderystelser, hovedpine og høj feber. Så kom der smerter i armhulen eller lysken, hvor betændte knuder på størrelse med et hønseæg fik huden til at bule ud. Nogle hostede blod op fra lungerne, og huden fik sorte pletter, inden døden hyppigt indfandt sig efter et par dage. Afstanden mellem liv og død var forbavsende kort, og familier og naboer fik lignende symptomer. Der findes ingen danske øjenvidneberetninger fra den gang, hvor pesten hærgede gennem landet omkring 1350, men mange har sikkert oplevet deres krop forgå på samme måde.

Pesten har sin helt særlige plads i verdenshistorien – og på menneskehedens kirkegård. Den medførte den største katastrofe, som nogensinde har ramt Europa. Magthaverne var uforberedte og magtesløse, og epidemien dræbte ved sin ankomst måske en tredjedel af Europas befolkning på 80 millioner. Dens rasen fra 1346 til 1353 affødte det dystre tilnavn den sorte død, som stadig lever i vores kollektive erindring.

Pestens oprindelse i 1346 er omdiskuteret, men flere kilder peger på, at den dukkede op i landområdet mellem Sortehavet og Det Kaspiske Hav i det sydlige Rusland. Samme år brød pesten ud i handelsbyen Kaffa på Krimhalvøen, hvorfra den bredte sig til Lilleasien, Nordafrika og Europa. Italienske

Der er ingen epidemisk sygdom, som nærmer sig pestens uhyrlige og altomfattende dødelighed. Dens opdukken i 1346 var en altfortærende kulturkatastrofe, som langsomt, men sikkert spredte sig med skibe og menneskefyldte havnebyer til resten af verden. Pestens sidste tur i København i 1711 er her erindret i et historisk træsnit fra 1800-tallet.

|| Medicinsk Museion

handelsskibe bragte den til Middelhavet, hvor pesten i september 1347 nåede havnebyen Messina på Sicilien. Her flygtede de rige indbyggere ud af byen og slog sig ned i vinmarkerne eller i nærliggende byer. Fra Sicilien bredte pesten sig op gennem Europa med en gennemsnitshastighed på 1-2 kilometer om dagen over land og 40 kilometer til havs. To år senere ser det ud til, at pesten nåede Danmark.

Skibe fra Norge eller England kan have bragt sygdommen til havnebyen Ribe i efteråret 1349. Ribe Domkirkes annaler kaldte det følgende år for "den store menneskedøds tid", og præsterne afholdt 17 sjælemesser over velhavende afdøde mod normalt én om året. Et brev fra Aalborgs byråd beretter om "den almindelige død eller pest, som udbrød i det Herrens år 1350". Vi kan kun gisne om, hvordan befolkningen reagerede på den altomfattende katastrofe. Situationen var så ekstrem, at Valdemar 4. (ca. 1320-1375) i 1354 udstedte en benådning af alle

dødsdømte på grund af den ”store befolkningsmangel i Danmarks rige”.

Katastrofestemningen satte sit præg på Europa. På universitetet i Paris analyserede professorer på det medicinske fakultet sig frem til, at Saturn, Jupiter og Mars’ position klokken 13 om eftermiddagen den 20. marts 1345 havde trukket ondartede dunster fra undergrunden op i luften og formentlig udløst epidemien. Astrologien var i 1300-tallet en respekteret videnskab, og naturkatastrofer og epidemiske sygdomme blev tolket som Guds straf over syndere. Mange brugte troen som et værn mod den omsiggribende død og lidelse. I 1348 tilbød paven helt ekstraordinært en generel syndsforladelse til alle, som angrede og forlod et syndigt liv. Andre greb til religiøs fanatisme og blev såkaldte ”flagellanter”, som ved selvskade forsøgte at mildne Guds vrede. De vandrede i religiøse optog fra by til by, anråbte Gud og piskede deres rygge til blods, men paven forbød bevægelsen allerede året efter.

I Danmark var de religiøse udtryk mere af-dæmpede. I året for pestens ankomst blev antallet af pengegaver til kirken femdoblet. Den bratte stigning i generøsiteten kan ses som udtryk for, at velhavende personer over for truslen om død og sygdom ønskede en hurtig syndsforladelse og et kort ophold i skærsilden. Middelalderens danske bønnebøger anviste også, hvordan fadervor, bestemte salmer eller et billede af Jomfru Maria kunne beskytte mod pesten.

Pesten vendte tilbage til Danmark i 1360, 1368, 1377 og muligvis et par gange til i det sene 1300-tal. En beretning fra Brøndum Hovedgård i Nordjylland fortæller, at flere marker i 1400 lå uopdyrket, og at 34 ud af 48 gårde var ødegårde, dvs. forladte gårde. Vi kender ikke antallet af døde i Danmark, men et forsigtigt gæt er, at befolkningstallet i Danmark

faldt fra knap en million omkring 1350 til halvdelen i år 1400.

Worms fem gange med pesten

I København befandt professor og læge Ole Worm (1588-1654) sig flere gange i orkanens øje. Han var vidne til fem pestepidemier i første halvdel af 1600-tallet. På det tidspunkt havde flere regenter siden 1500-tallet indført kontrol af rejsende fra pestramte byer og isolation af huse med pestsyge, men det hjalp ikke København i første omgang. I 1629 skrev Worm til en kollega: "Pesten raser her, og jeg har på 14 dage mistet min fader, min søster og min svoger". Ved den sidste epidemi forklarede han i 1654: "Næppe en gade i staden er sluppet for dens angreb; den dræber over 600 hver uge". Worm rapporterede til familie og kolleger fra et København, hvor universitetet hver gang lukkede og fik mange ansatte til at rejse væk. I 1654 var de tre professorer tilbage, og Worm måtte til sidst opgive at besøge sine patienter. Ved epidemiens kulmination skrev han til sønnen Willum i Holland, at sygdommen slog folk ihjel på fire dage. Han døde selv af pest i slutningen af årets epidemi, hvor en fjerdedel af Københavns befolkning gik til. Det enorme tabstal havde skabt en ny forkortelse i kirkebogen for Holmens Kirke, hvor et stort "P" for "død af pest" var noteret hele 2.157 gange.

Pesten udfordrede den medicinske fagkundskab. Worm var medforfatter til en officiel dansk vejledning om pest, som universitetet havde udgivet til befolkningen siden midten af 1500-tallet. Vejledningen fra 1654 forklarede først, at menneskets synder var hovedårsag til, at Gud havde nedkaldt så stor en straf over København. Derfor skulle man formilde Vorherre med bønner, som kom fra hjertet. Dernæst kunne man "flygte hurtigt og langt

Fiskerlejer stod tomme, 163 gårde lå ubeboede hen, og børn mistede begge forældre. 4.500 af Bornholms 13.000 indbyggere døde alene i året 1654, hvor pesten eller "Store Død" ramte klippeøen. På denne pesttavle fra Ny Kirke ved Nyker holdes der regnskab med døden i en række forskellige sogne for pestårene 1618 og 1654.

|| Jens Buus Jensen/
Bornholms Museum

Sogne	1618	1654	Totalt
Alm. Højer	494	141	635
Alm. Højer	158	118	276
Alm. Højer	105	105	210
Alm. Højer	42	42	84
Alm. Højer	172	172	344
Alm. Højer	289	289	578
Alm. Højer	351	351	702
Alm. Højer	174	174	348
Alm. Højer	201	201	402
Alm. Højer	98	98	196
Alm. Højer	443	443	886
Alm. Højer	318	318	636
Alm. Højer	434	434	868
Alm. Højer	441	441	882
Alm. Højer	130	130	260
Alm. Højer	430	430	860
Alm. Højer	470	470	940
Alm. Højer	340	340	680
Alm. Højer	449	449	898
Alm. Højer	371	371	742
Alm. Højer	5155	5155	10310

væk – og vende sent tilbage”. Det var en udbredt talemåde fra pestens tid, men det var kun forundt de velhavende, så andre former for forebyggelse måtte prioriteres. København var fuld af snavs, fordærvet luft og stank, som gav grobund for pest. Derfor var det tilrådeligt at rense hjemmet med røgen fra en klump harpiks med kamfer og rosenblade, som skulle lægges på ildstedets gløder. Var pestgiften sluppet ind i kroppen og samlede sig i bylder, skulle de smøres med trækplastre af hudirriterende sennep for at åbne sig og udtømme det syge.

I København i 1654 ramte pesten alle sociale lag. Fra hovedstaden bredte den sig til resten af Sjælland, hvor den var en lige så grådig gæst som i

København. Pestens vandren havde en springende karakter, dvs. nogle landsbyer blev ramt, mens andre gik fri. Sygdommen fulgte infrastrukturen, dvs. med hestevogn og veje til næste landsby, hvor den bragte uro i månedsvis. I juli 1656 tog den for alvor fat i Lundforlund og Gerlev i Vestsjælland, hvor der almindeligvis var en eller to begravelser om måneden. I juli døde ti, og i september måtte præsten lægge knap 40 i jorden. I oktober og november nåede pesten til Jeppe Nielsen Fynbos familie. Først døde den tiårige søn, efter tre uger Jeppe selv, og så yderligere tre børn inden for en måned. Når først pesten var kommet indenfor i et hus, fik flere beboere hyppigt sygdommen. Epidemien ebbede ud efter seks måneder, men havde da dræbt mere end 100 i to sogne med 500 indbyggere i alt.

Europas læring

Norditalienske bystater var frontløbere i bekæmpelsen af pesten. Fra midten af 1400-tallet forlangte Venedig og senere andre havnebyer, at skibe fra pestramte områder ventede og først lagde til kaj efter 40 dage, også kaldet "karantæne" efter det italienske "quaranta" for tallet 40. Senere i 1400-tallet etablerede flere italienske byer permanente sundhedsmyndigheder, som krævede sundhedspas til kontrol af rejsende og etablerede pesthospitaller til isolation af syge.

Hospitalerne blev hyppigt placeret uden for byerne, og nogle steder flyttede de pestsyge ind i stedet for de spedalske, hvis antal faldt i 1400-tallet. Et af de første pesthospitaller lå på en ø, på italiensk *isola*, deraf ordet isolation.

Det første kendte danske pestindgreb stammer fra Christian 2. (1481-1559), hvis regler for hoffet i 1520 fastsatte, at pestsyge først måtte møde på arbejde, seks uger efter at de var blevet raske. Senere

regenter i 1500-tallet iværksatte også pesttiltag, men det skete typisk, når pesten var kommet, og da var det ofte for sent.

De danske epidemilove fra 1625 var derimod skelsættende. Christian 4.s (1577-1648) lovprogram gjaldt som et af de første i verden for en hel nation og ikke kun for enkeltstående byer, og den var sandsynligvis inspireret af engelske pestlove. De 18 paragraffer organiserede et epidemiberedskab, som uddelegerede ansvar og ansatte en pestmester, som i hver by skulle sørge for behandling og tilsyn af syge. Loven påbød isolering af smittede og kontrol med rejsende fra pestramte områder. Den opfordrede til samfundssind: Alle var forpligtet til ikke at besøge pestsyge, som til gengæld skulle isolere sig og huske at advare raske om mulig smitte. Borgmesteren skulle også sikre ligbærere og ligkaret til de fattige – og en fast pris på ligkister af fyrretræ.

Befolkningen fulgte dog ikke altid centralmagtens anbefalinger. I slutningen af 1500-tallet indskærpede Frederik 2. (1534-1588) igen og igen over for landets borgmestre, at møg og døde husdyr skulle ud af byerne for at forhindre, at stanken i sommervarmen fremkaldte ”pestilens” eller andre farlige sygdomme. Da pesten brød ud i København i 1711, gjorde borgere fysisk modstand mod læger og politiets husundersøgelser for pest, hvilket fik Frederik 4. (1671-1730) til at true med dødsstraf for manglende samarbejdsvilje med myndighederne. Senere i epidemien måtte han gribe ind over for plyndringer af huse, hvor beboerne var døde.

Worm tilhørte den sidste generation af danskere, som oplevede pesten vende tilbage hvert 10.-15. år. I anden halvdel af 1600-tallet aftog pesten i Europa, men den vendte tilbage en sidste gang til Nordeuropa i begyndelsen af 1700-tallet, hvor Store Nordiske Krig (1700-1721) i forvejen bragte uro.

Pesten vandrede op gennem Polen og nåede i 1709 til Danzig i nord, i dag Gdańsk, som var den største handelsby i Østersøen. Da dødstallet nåede op over 200 om dagen, forbød de danske myndigheder al handel med byen. Skibe fra området skulle dirigeres til nærliggende karantænestationer placeret på små øer i danske farvande. Det drejede sig om Brandsø i Lillebælt, Kyholm ved Samsø, Sprogø i Storebælt, Askø ved Lolland, Vresen ved Langeland og Saltholm i Øresund.

I efteråret 1709 kom de første skibe fra Danzig i de påbudte 40 dages karantæne, og i de følgende 13 måneder lykkedes det kystkontrollen at holde pesten ude af landet. I november 1710 ramte pesten dog et lille fiskerleje ved Sjællands nordkyst, hvorfra den bredte sig til Helsingør. I begyndelsen af maj 1711 beordrede kongen en blokade af Helsingør, men det første tilfælde dukkede alligevel op i Lille Grønnegade i København den 21. maj. Patient 0 var en 15-årig dreng, som havde sneget sig ud af Helsingør, og som døde to dage senere. Flere andre i huset døde, hvorefter myndighederne fik fragtet husets 17 beboere til Saltholm, men da var det for sent. Pesten bredte sig i hovedstaden, hvor 25.000 af byens 60.000 indbyggere døde de næste seks måneder. Præsten Hans Mesler ankom til byen i slutningen af epidemien og erindrede:

”På en del huse var vinduer og døre tillukkede. Husene stod tomme og øde, hvide og sorte kors malede på dørene [...] Det var ligeledes et fælt syn på gaderne at se, hvordan pestvognene kørte af sted med de døde mennesker og førte dem ud til de indrettede kirkegårde nu uden for Østerport”.

Pesten havde slået til en sidste gang i Danmark for aldrig mere at vende tilbage.

Men hvad var pesten egentlig? En schweizisk og en japansk læge kastede nyt lys over sygdommen, da den sidste globale epidemi brød ud i Asien i 1890'erne. På pesthospitaller i Hongkong opdagede de begge med få dages mellemrum en ny slags bakterie fra de syges blod. Bakterien, som fik navnet *Yersinia pestis*, viste sig også at være udbredt hos døde rotter i de byer, hvor pesten angreb hyppigt. Det lod til, at smitten overførtes af lopper, som først bed en syg rotte og derefter et menneske.

I slutningen af 1900-tallet betvivlede flere forskere, at den historiske pest var den samme sygdom som vor tids pest. Ved begge sygdomme hæver lymfeknuderne i armhuler og lysker, men datidens pest spredte sig fra menneske til menneske og havde en meget høj dødelighed, som den moderne pest ikke har. Diskussionen fik en ny drejning, da et fransk forskerhold i 2000 tilsyneladende fandt *the missing link* mellem nutidens pest og den sorte død. Forskerne isolerede en DNA-sekvens i tænderne på en tiårig og på to voksne, som lå i en massegrav i Montpellier fra den sorte død i midten af 1300-tallet, og som var identisk med DNA fra pestbakterien. Men pesteksperterne er stadig uenige. Den historiske pest bredte sig langt hurtigere over land end rotter og rottelopper kunne komme omkring. Rotten er tilmed et stedbundet dyr, og det er påfaldende, at ingen kilder fra pestens ankomst omtaler fund af pestdøde rotter. Så pesten er stadig lige så mystisk, som den er fascinerende.

I løbet af de 350 år, hvor pesten hjemsøgte Europa, opbyggede de europæiske stater et verdsligt pestberedskab. Det var bygget på dyrekøbte erfaringer med pestangreb og supplerede efterhånden kirkens forklaring af årsagerne til fx fejlslagen høst, krig og epidemier. Det var også, set med vor tids øjne, mere brugbart end kirkens beredskab, når det

drejede sig om, hvordan pesten skulle forebygges. Staterne havde opbygget et administrativt system, som overvågede landet, førte kontrol med rejsende og isolerede syge. De tiltag opfatter vi i dag som en hovedårsag til, at pesten forsvandt fra Europa i 1700-tallet. Pesten lærte de europæiske stater, at med love skal epidemibekæmpelsen bygges, og med samarbejde skal indsatsen koordineres mellem befolkning, sundhedspersonale og myndigheder.

Sæsoninfluenzaen hersker

Ordet epidemi kommer af det græske *epi-demos*, som betyder ”udbredt blandt folket”. Alle former for sygdomsudbrud med mange syge kaldtes for epidemier indtil slutningen af 1800-tallet. Årsagen søgte de lærde bl.a. i atmosfæren, fordærvet korn eller den kristne syndslære. På dansk brugtes også ”omgangsnye”, ”farsot” eller ”smitst”. Fra 1880’erne definerede mikrobiologen epidemier som udbrud af *smitssomme* sygdomme. Denne bogs 12 epidemier er alle smitssomme og har sat sig varige spor, fordi de var voldsomme, eller fordi de forandrede samfundet, vores hverdag eller vaner. Pesten gav os fælles regler for, hvordan smitte i samfundet skal håndteres, og koleraen afslørede, at forkert håndtering af afføring og drikkevand i byerne og deres slumkvarterer avler epidemiske sygdomme igen og igen.

Nogle af epidemierne spredte sig til hele jordkloden og kaldes pandemier, af *pan-demos*: ”hele folket”.

Epidemibekæmpelsen i Danmark er gået rigtig godt. I dag tager de fleste let på feber og hoste, fordi det ikke er samme faresignal som for 100 år siden, hvor en lungebetændelse kunne udvikle sig fatalt, fordi der ikke fandtes penicillin. Det har generelt set heller ikke haft alvorlige konsekvenser for vores medmennesker, at vi sløser med håndhygiejnen og

Dødeligheden ved kopper kunne være høj som pestens, når den bredte sig hos et folk, hvor ingen havde haft sygdommen. Det fik katastrofale følger for aztekerne og inkaerne i Mexico og Peru i 1500-tallet, da kopperne krydsede Atlanterhavet. Det skete også for det isolerede Island i begyndelsen af 1700-tallet, hvor en tredjedel af befolkningen døde. Den smitsomme virussygdom var også en hyppig årsag til blindhed, hvis øjnene blev angrebet. Her ses en hårdt medtaget pige fra en af de sidste koppepidemier i København i 1894.
|| Medicinsk Museion

tager på arbejde med lidt feber. I mere end 50 år har sæsoninfluenzaen været vores mest dødelige epidemiske sygdom, som har kostet mellem 1.000 og 3.500 danskere livet om året.

Fraværet af alvorlige epidemiske sygdomme på dansk jord skyldes bl.a. samfundsindretning, lægevidenskab og held. Vi tænker ikke over, at en simpel procedure som opvarmning af mælk, også kaldet ”pasteurisering” efter den franske bakterieforsker Louis Pasteur (1822-1895), var med til at fjerne den mælkebårne tuberkulose, som smittede fra køer til mennesker i første halvdel af 1900-tallet. Børnevaccinationsprogrammet forebygger i dag ti potentielt dødelige sygdomme, og indrejsende med feber får diagnosticeret og behandlet fx tuberkulose, tyfus og malaria. Smittebekæmpelse og et finmasket epidemiberedskab har dog ikke kunnet forhindre besøg af livstruende vira, som gav den spanske syge i 1918 eller senest coronakrisen i 2020. Epidemierne har aldrig respekteret nationale grænser.

Derfor bør vi erindre, at epidemierne altid har været en trussel mod menneskeheden. Før 1900 kostede epidemiske sygdomme flere liv end krige, hungersnød og naturkatastrofer. De har i århundreder skabt vedvarende lidelse og daglige tab af menneskeliv i alle aldersklasser. De har udviklet sig til samfundsulykker, som flere gange har sat epidemierne øverst på den sundhedspolitiske dagsorden. Det har givet Danmark en epidemisk modstandskraft, som understøttes af epidemilove, er integreret i vores samfundsindretning og indgår i børns opdragelse til mad- og kropshygiejne. Alt sammen et resultat af langsigtede strategier og massive investeringer i mere end 200 år.